Studia Teologiczno-Historyczne
Śląska Opolskiego 45 (2025), nr 2
DOI: 10.25167/sth.5983

Krzysztof R. Kupiński
Wyższa Szkoła Kadr Menedżerskich w Koninie
https://orcid.org/0000-0003-3885-7475
krzysztof.kupinski@wskm.edu.pl

Wieża Babel jako archetyp przekraczania granic ludzkiej kondycji

Streszczenie

Autor analizuje biblijną narrację o wieży Babel jako archetypie przekraczania granic ludzkiej kondycji. Integruje egzegezę historyczno-krytyczną z perspektywami teologicznymi (Augustyn, Niebuhr), filozoficznymi (Oakeshott) oraz historycznymi przykładami utopijnych projektów. Hipoteza zakłada, że ignorowanie ontologicznych granic natury ludzkiej prowadzi do chaosu społecznego, co weryfikują analizy teologiczne (pycha jako grzech główny), filozoficzne (krytyka racjonalizmu) i historyczne (rewolucja francuska, komunizm, elementy Unii Europejskiej). Metodologia obejmuje interdyscyplinarne podejście: egzegezę biblijną, interpretację teologiczną, filozoficzną oraz porównawczą analizę historyczną. Wyniki podkreślają konsekwencje pychy, manifestującej się w uniformizacji i lekceważeniu tradycji, co powoduje alienację i kryzysy. Wnioski promują pluralizm, dialog i pokorę jako przeciwdziałanie utopijnym tendencjom, szanując boski i ludzki porządek.

Słowa kluczowe: wieża Babel, pycha, utopia, pokora, pluralizm.

Abstract

The Tower of Babel as an Archetype of Transcending the Limits of the Human Condition

The Tower of Babel is analyzed by the author as an archetype of transcending the limitations of the human condition in the biblical narrative. It synthesizes historical-critical exegesis with theological perspectives (Augustine, Niebuhr), philosophical ones (Oakeshott), and historical examples of utopian projects. The hypothesis asserts that the neglect of the ontological boundaries of human nature results in social disorder. This assertion is supported by theological analyses (pride as the cardinal sin), philosophical critiques (rationalism), and historical examples (French Revolution, communism, and components of the European Union). Biblical exegesis, comparative historical analysis, and theological and philosophical interpretation are comprised as part of the methodology. The results underscore the repercussions of pride, which are exemplified by uniformity and the disregard for tradition that leads to crises and alienation. The conclusions advance pluralism, dialogue, and humility as countermeasures to utopian tendencies, while simultaneously honoring the divine and human order.

Keywords: Tower of Babel, pride, utopia, humility, pluralism.

Biblijna opowieść o wieży Babel (Rdz 11,1-9) stanowi ponadczasowy archetyp ludzkiej pychy i ambicji przekraczających naturalne ograniczenia ludzkiej kondycji. Narracja opisuje próbę wzniesienia wieży sięgającej nieba, będącej wyrazem dążenia do zrównania się z Bogiem, co w konsekwencji zostało ukarane zmieszaniem języków i rozproszeniem ludzkości. Ten motyw, głęboko zakorzeniony w teologii i kulturze, znajduje odzwierciedlenie w analizie ludzkich działań, które ignorują zasady moralne i ontologiczne ramy człowieczeństwa.

W jaki sposób narracja o wieży Babel może być postrzegana jako archetyp przekraczania granic ludzkiej kondycji, integrując perspektywy teologiczne, filozoficzne i historyczne, i jakie implikacje ma to dla krytyki utopijnych projektów społecznych? Stawiana hipoteza zakłada, że ignorowanie ontologicznych granic ludzkiej natury, symbolizowanych przez wieżę Babel, prowadzi do chaosu społecznego, co potwierdza analiza teologiczna (pycha jako grzech główny), filozoficzna (krytyka racjonalizmu Oakeshotta) i historyczna (przykłady utopii). Artykuł zawiera interdyscyplinarną analizę wieży Babel, integrując egzegezę biblijną, refleksję teologiczną (Augustyn z Hippony, Reinhold Niebuhr), filozofię Michaela Oakeshotta oraz historyczne przykłady utopijnych projektów, takich jak: rewolucja francuska, komunizm czy współczesny projekt Unii Europejskiej.

Wybór tych przykładów historycznych wynika z ich wyraźnego związku z archetypem wieży Babel, który symbolizuje ludzką pychę i dążenie do uniformizacji kosztem naturalnych ograniczeń. Rewolucja francuska ilustruje racjonalistyczną próbę zerwania z tradycją, komunizm odzwierciedla totalitarną ambicję stworzenia „nowego człowieka", a współczesna Unia Europejska poprzez niektóre centralizacyjne polityki rodzi pytania o ryzyko uniformizacji kulturowej. Te przypadki, reprezentujące różne epoki i konteksty, pozwalają na kompleksową analizę konsekwencji przekraczania granic ludzkiej kondycji.

Dotychczasowe badania biblijne skupiają się na egzegezie, pomijając integrację z filozofią polityki. Niniejszy artykuł wypełnia tę lukę poprzez nawiązanie do filozofii Oakeshotta, rozwijając recepcję Rdz 11,1-9 w biblistyce w kierunku interdyscyplinarnym[1]: bada, jak archetyp wieży Babel pozwala zrozumieć konsekwencje przekraczania ludzkich granic. Celem jest wykazanie, że ignorowanie ograniczeń natury ludzkiej prowadzi do chaosu i alienacji, co potwierdzają zarówno historyczne, jak i współczesne przykłady. Wnosząc nową perspektywę postrzegania relacji między pychą a pokorą, badanie podkreśla znaczenie tradycji i moral-

[1] Por. Nahum M. Sarna. 1989. *Genesis: The JPS Torah Commentary*. Philadelphia: Jewish Publication Society.

nych bezpieczników w przeciwdziałaniu utopijnym dążeniom, które zagrażają pluralizmowi i wolności społecznej.

Autor zastosował podejście interdyscyplinarne, które integruje egzegezę biblijną za pomocą metody historyczno-krytycznej i kontekstowej (powiązanie z Rdz 1–3), analizę filozoficzną – poprzez krytyczną interpretację tekstów Oakeshotta (porównawcza analiza eseju *Wieża Babel* z teologią Augustyna) oraz metodę porównawczo-historyczną z kryteriami podobieństwa pychy i uniformizacji. Umożliwia to interpretację Rdz 11,1-9 w kontekście teologicznym, a to z kolei przenosi archetyp do analizy historycznej.

Wnioski egzegetyczne (pycha jako bunt) uzasadniają filozoficzne (krytyka racjonalizmu). Wybór przykładów historycznych został oparty na ich reprezentatywności dla różnych epok oraz dostępności wiarygodnych źródeł akademickich. Synteza tych podejść pozwala na kompleksowe ujęcie tematu, łącząc perspektywę teologiczną z filozoficzną i historyczną, przy jednoczesnym zachowaniu rygoru naukowego.

1. Egzegeza biblijna

Dotychczasowa recepcja Rdz 11,1-9 podkreśla aspekty etymologiczne i teologiczne, jak w pracach Nahuma M. Sarny, co niniejsza analiza rozwija interdyscyplinarnie. Od czasów Adama i Ewy człowiek przejawiał pragnienie bycia ważniejszym i większym niż pozwalają na to jego przyrodzone zdolności oraz natura nadana w akcie stworzenia. Wieża Babel (Rdz 11,1-9) okazała się kolejnym ambicjonalnym wyzwaniem dla człowieka, który z jednej strony chciał dosięgnąć nią nieba, z drugiej zaś skupić wokół niej wszystkich ludzi, którym groziło rozproszenie. Ten drugi cel był sprzeczny z Bożym nakazem zaludniania świata (Rdz 1,28). Przedsięwzięcie to należy odczytywać w kontekście jahwistycznego źródła[2] jako rezygnację z Bożej opieki i wyniesienie człowieka ponad przyrodzoną miarę. Te wydarzenia należy widzieć w kontekście Rdz 1–3 (grzech pierworodny). Budowa wieży była wyrazem pychy i chęci zrównania się ze Stwórcą przez dotknię-

[2] Źródło jahwistyczne, oznaczane w biblistyce symbolem „J" (od niem. *Jahwist*), stanowi jedną z hipotetycznych tradycji literackich w ramach hipotezy dokumentarnej Pięcioksięgu (Torah). Jest to najstarsze spośród czterech głównych źródeł (obok elohistycznego „E", deuteronomistycznego „D" i kapłańskiego „P"), datowane zazwyczaj na X–IX w. p.n.e., przypisywane autorowi lub redaktorowi z królestwa Judy. Charakteryzuje się ono używaniem imienia Boga jako Jahwe (JHWH) od samego początku narracji, antropomorficznymi opisami Boga (np. Bóg spacerujący po ogrodzie Eden), narracyjnym stylem opowiadania oraz skupieniem na takich tematach, jak grzech, obietnica i relacja człowieka z Bogiem.

cie zastrzeżonego Bogu miejsca: to wieża miała być zwornikiem jedności ludzi, a nie Bóg. Te działania są reminiscencją pragnienia „bycia jak Bóg", które kłamliwie obiecał wąż, namawiając do zerwania owocu z drzewa poznania dobrego i złego (Rdz 3,5-6).

Przywołując historię budowniczych wieży, widzimy rywalizację człowieka z Bogiem, takie swoiste wyzwanie rzucane Bogu. Stwórca, chcąc uchronić człowieka przed kompletną katastrofą, unicestwia zamiary budowniczych, miesza ich języki, aby nie mogli się porozumiewać, a potem ich rozprasza. Zgodnie z analizą historyczno-krytyczną Ephraima A. Speisera boska interwencja w Rdz 11,8-9 stanowi prewencyjne ograniczenie ludzkiej ambicji[3]. Zróżnicowanie języków skutkuje utratą jedności, która była naruszeniem boskiego porządku: miało to doprowadzić do ukorzenia człowieka, który nie przewyższa swego Stwórcy. W sytuacji, gdy człowiek próbuje z Nim rywalizować, pomieszanie języków jest metaforą ograniczoności ludzkich możliwości przez stojącą nad nimi władzę Boga[4]. Biblijna opowieść o wieży Babel przez wielu badaczy utożsamiana jest z mezopotamskimi zikkuratami, które projektowano jako sztuczne góry mające umożliwiać łączność z boskością[5].

Na opowieść o wieży Babel należy spojrzeć także w kontekście Nowego Testamentu, w którym kontrastującą przeciwwagą do rozproszenia i pomieszania języków są wydarzenia Pięćdziesiątnicy (Dz 2,5-12), podczas których Duch Święty zjednoczył uczniów w Chrystusie i pozwolił im przemawiać w różnych językach. Świadkowie Jezusa często podkreślali Jego pokorę i uniżenie, które były przeciwwagą dla pychy i uzurpacji budowniczych. Narracja o wieży Babel przeciwstawia pychę budowniczych pokorze Chrystusa (Flp 2,5-11). Ta interpretacja pychy stanowi podstawę dla krytyki racjonalizmu przez Oakeshotta.

2. Teologia i filozofia

Egzegetyczna analiza pychy w Rdz 11,1-9 znajduje kontynuację w teologii Augustyna jako prekursora racjonalizmu, a w konsekwencji poprzez pojęcie miłości własnej prowadzi do współczesnej filozofii Oakeshotta. Augustyn na gruncie teologicznym podjął wątek pychy, uznając ją za centralny element każdego grzechu:

[3] Ephraim A. Speiser. 1964. *The Anchor Bible: Genesis*. Garden City, NY: Doubleday, 75–78.

[4] Maciej Basiuk. 2011. „Jedność między ludźmi w świetle opowiadania o wieży Babel". Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne 44 (2): 452, 458–461.

[5] Walter Brueggemann. 1982. *Genesis*. Atlanta: John Knox Press, 97–104; André Parrot. 1955. *The Tower of Babel: From Myth to History*. Paris: Librairie Plon, 45–50.

określił to mianem miłości własnej (łac. *amor sui*), która nie liczy się z innymi. W pierwszej kolejności prowadzi ona do buntu przeciwko Bogu i ustanowionym przez Niego regułom oraz pozwala uznawać siebie za kogoś większego niż Stwórca. Człowiek dotknięty pychą dąży do przejęcia prerogatyw Boga, tworzy iluzję kogoś niezależnego od Niego, daje pozory wolności, kreuje pseudowartości i tworzy pseudodobra. W następstwie miłości własnej człowiek wybiera inne stworzenia i przedmioty, które zastępują mu relację z Bogiem. Analizując pychę, Augustyn wyraża bezradność wobec faktu, że z natury dobry człowiek wybiera grzech, określając to jako tajemnicę nieprawości (łac. *mysterium iniquitatis*)[6].

Natomiast żyjący w XIII w. Tomasz z Akwinu w pysze widzi „nieuporządkowaną żądzę własnej wielkości", która stanowi wadę moralną. Powtarzając za Grzegorzem Wielkim, ale i w zgodzie z tym, co pisał Augustyn, twierdzi, że pycha jest grzechem głównym i z niej biorą się pozostałe grzechy. Pycha osłabia czujność i sprzyja pragnieniom człowieka, wystawia go na pokusy: człowiek uznaje, że wszystko, czego pragnie, jest mu należne. Takie zachowanie stoi w opozycji do pokory uznającej wielkość Boga i zależność od Niego człowieka[7].

Warto spojrzeć na granicę ludzkiej władzy i związanej z tym moralnej ambiwalencji oczami współczesnych teologów. Uwagę zwraca amerykański protestancki teolog Reinhold Niebuhr (1892–1971), który podkreśla, że natura człowieka jest zdolna do czynienia zarówno dobra, jak i zła. Bierze się to z naznaczenia grzechem pierworodnym, który przejawia się w egoizmie, pysze i niesprawiedliwości. Grzech popełniany przez człowieka jest nieunikniony, ale człowiek nie jest zdeterminowany do popełniania go, a zadana człowiekowi wolność jest ograniczona przez jego grzeszność. To prowadzi do napięcia pomiędzy ideałem moralnym a praktycznym stosowaniem wolności. W szerszym kontekście społecznym prowadzi to do niesprawiedliwości i nadużywania władzy, która powinna mieć moralne bezpieczniki prowadzące do realistycznego układania stosunków społecznych. Niebuhr, wskazując na dualizm natury człowieka, widzi w wieży Babel przykład egoizmu i pychy, które w konsekwencji prowadzą do moralnych napięć[8].

Podobnie jak Niebuhr, który dostrzegał moralną ambiwalencję w ludzkich dążeniach do przekraczania granic, papież Franciszek w encyklice *Laudato si'* podkreśla,

---

[6] Augustyn, *O Państwie Bożym*, ks. XX, rozdz. XIX; por. Mateusz Stróżyński. 2013. „Kochając nie to, co należy, i nie tak, jak należy: literackie obrazy upadku duszy w II i IV księdze «Wyznań» Augustyna". Wratislaviensium Studia Classica 2 (33): 83–104.

[7] Joanna Mysona Byrska. 2021. „Pycha i pogarda – cnoty świata konsumpcji". Kultura i Wartości 32: 54–55.

[8] Reinhold Niebuhr. 1932. *Moral Man and Immoral Society.* New York: Charles Scribner's Sons, 47–48, 53–54; por. Sławomir Nowosad. 2015. „Realizm etyki protestanckiej według Reinholda Niebuhra". Roczniki Teologiczne 62 (3): 39–57.

że ignorowanie ograniczeń natury ludzkiej i przyrody prowadzi do ekologicznych i społecznych kryzysów, które można porównać do chaosu wywołanego pychą budowniczych wieży Babel. Takie działania biorą się z odrzucenia granic dla podejmowanych działań i przekonania o nieograniczonej wolności człowieka[9].

Filozofia Michaela Oakeshotta (1901–1990) pogłębia teologiczną analizę wieży Babel, wskazując na współczesne przejawy pychy w racjonalistycznych utopiach, co wypełnia lukę w recepcji archetypu poprzez nową analizę „polityki wiary" w kontekście teologicznym. Ten brytyjski historyk i filozof polityki w 1983 r. napisał esej, w którym kanwą rozważań dotyczących współczesności była wieża Babel. Zajął się ludzką kondycją, którą w opisywanej historii dotknęły pycha i bunt przeciwko ustanowionym regułom; swoista chciwość, która dążyła do odzyskania raju poprzez zbudowanie wieży z pominięciem udziału Boga. Przywódcom miasteczka Szinear wydawało się, że mogą przełamać władzę Tego, który ich stworzył. Jednakże boska interwencja ukarała pychę, a budowla, będąca wyrazem buntu, została zniszczona. Ta archetypiczna historia została przez Oakeshotta wykorzystana do przedstawienia współczesnych, utopijnych wizji stawiających się w roli wyzwoliciela człowieka z jednoczesnym podarowaniem mu nadziei na szczęście tu i teraz. Raj dla utopii to nie ogród Eden ofiarowany człowiekowi przez Boga na początku dziejów, ale nowa forma zorganizowania życia społecznego i określenie nowych wartości, rozumienia prawdy i słuszności. Oakeshott stawia tezę popartą przykładami z historii, że wszystko, co nie uwzględnia złożoności ludzkiej natury, ulegnie zawaleniu tak, jak wieża Babel. Wieża Babel jawi się jako uniwersalny symbol i zarazem ostrzeżenie przed ludzką pychą, która występuje w różnych kulturach i epokach[10].

2.1. Krytyka racjonalizmu

Oakeshott – w przeciwieństwie do wielu nurtów filozofii ufundowanych na oświeceniowych dogmatach – krytykuje racjonalizm w jego skrajnym wydaniu, odrzucającym tradycję i doświadczenie przeszłych pokoleń na rzecz nieograniczonej wiary w moc rozumu. Racjonalizm kwestionuje prawomocność praktyki społecznej, uznając, że należy wszystko wymyślić od nowa według idealnego porządku. Zdaniem Oakeshotta sytuacja przypomina okoliczności pychy, która le-

[9] Franciszek. 2015. *Encyklika Laudato si'.* Watykan: LEV, 2, 6.

[10] Michael Oakeshott. 2023. Wieża Babel. W *Szkice o historii, stowarzyszeniu cywilnym i polityce.* Red. Michael Oakeshott. Tłum. Stanisław Stecko, 567–568, 574–575, 580–582, 594–596. Warszawa: PWN; Michael Oakeshott. 1962. *Rationalism in Politics and Other Essays.* London: Methuen, 45–50.

gła u podłoża decyzji o zbudowaniu wieży sięgającej nieba. W racjonalizmie widzi promowanie ideologii z użyciem narzędzi inżynierii społecznej na miarę wieży Babel, która ignorując tradycję i zastane struktury społeczne, wybiera utopię i wystawia się na porażkę[11].

Dla racjonalisty wartość tradycji jest znikoma, zwłaszcza jeśli opiera się jedynie na długim trwaniu. Znajomość zwyczajów nie ma znaczenia, a ich istnienie wymaga racjonalnego uzasadnienia. Usposobienie racjonalisty sprawia, że łatwiej mu zrozumieć niszczenie niż akceptację i reformę[12]. Przedstawiona przez Oakeshotta krytyka racjonalizmu pozostaje aktualna w obliczu współczesnych tendencji do sprowadzania polityki do problemów technicznych, rozwiązywanych przez dużą liczbę danych i algorytmy. Filozof ostrzega przed niebezpieczeństwem technokracji, która pomija moralny wymiar polityki. Jego obrona zasady rozwagi w działaniach podejmowanych przez władzę przypomina o potrzebie ludzkiego osądu i uznawaniu złożoności rządzenia, które powinno uwzględniać pluralizm i wolność społeczeństwa[13].

2.2. Racjonalistyczny projekt

Wieża Babel w dyskursie konserwatywno-liberalnego filozofa jest symbolem wszelkich utopii, które w sztuczny sposób chcą wprowadzić jedność wszystkich ludzi. Działania takie są nastawione na dążenie do ziemskiej i zracjonalizowanej doskonałości, która ignoruje różnorodność kulturową, historyczną i związaną z doświadczeniem pojedynczych ludzi i grup społecznych. Takie działania wywołują chaos i wewnętrzny opór tych, na których próbuje się wymusić podporządkowanie. Działania zmierzające do uniformizacji społecznej Oakeshott określa „monoideizmem utylitarnym", który instrumentalizuje politykę, niweluje pluralizm i sprowadza cele społeczne do jednej namiętności, jednego pragnienia. W jego rozumieniu oznacza to dążenie do jednolitego celu społecznego i przypomina pychę budowniczych wieży Babel. Przyjmuje za pewnik, że takie przedsięwzięcia skazane są na porażkę, ponieważ nie uwzględniają złożoności społeczeństwa i granic natury ludzkiej[14].

---

[11] Piotr Nowak. 2023. Posłowie. W *Szkice o historii, stowarzyszeniu cywilnym i polityce*. Red. Michael Oakeshott, 601–603. Warszawa: PWN.

[12] Michael Oakeshott. 1999. *Wieża Babel i inne eseje*. Tłum. Andrzej Lipszyc. Warszawa: PWN, 24.

[13] Michael Oakeshott. 2019. *Polityka wiary i polityka sceptycyzmu.* Tłum. Michał Szczubiałka. Warszawa: PWN, 10, 249–251; Christopher A. Bates. 2024. „Oakeshott's Critique of Rationalism in Politics". Kronos 17 (1): 149–150.

[14] Oakeshott. 2023. Wieża Babel, 572–574, 576–577; Juan Antonio González de Requena Farré. 2021. „Las dos torres de Babel en el pensamiento de Michael Oakeshott". Veritas 48: 17–18, 20–21;

2.3. Praktyka przeciwko utopii

Ukształtowane historycznie normy i zwyczaje stają w opozycji wobec racjonalistycznych utopii ufundowanych na abstrakcyjnych regułach. Kulturowym artefaktem utopii jest wieża Babel, a jej przeciwwagą – tradycja w swej stabilnej zmienności i unikaniem chaosu biorącego się z totalizujących projektów[15]. Oakeshott proponuje podejście oparte na tradycji i rozwadze (*prudence*), które czerpie z klasycznych koncepcji Arystotelesa i Cycerona. Tradycja jest dla niego dynamicznym procesem, w którym zawarta jest zbiorowa mądrość pokoleń, służąca jako przewodnik dla działań politycznych. Ostrożność, jako praktyczna mądrość, pozwala na elastyczne stosowanie ogólnych zasad do konkretnych sytuacji, uwzględniając kontekst historyczny i społeczny. W przeciwieństwie do racjonalistycznych schematów ostrożność umożliwia dostosowanie się do zmiennych okoliczności[16].

2.4. Sceptycyzm wobec kontroli

Nie jest możliwe kontrolowanie wszystkich procesów społecznych, ponieważ ich nieprzewidywalność wynika z natury człowieka i tworzonych przez niego społeczności. Arogancja może na chwilę powstrzymać bunt przeciwko unifikacji, ale w końcu i tak doprowadzi do katastrofy równej zawaleniu wieży. W działaniach publicznych należy uwzględniać złożoność ludzkiej natury: ignorowanie rzeczywistości nie sprawia, że opór wobec zmian znika. Kontrola właściwa „polityce wiary" powoduje ucisk i tłamszenie ludzkiej inicjatywy[17]. W dyskursie Oakeshotta widoczny jest wpływ myśli Thomasa Hobbesa, Blaise'a Pascala czy Davida Hume'a. W sceptycyzmie wobec radykalnej kontroli dostrzega oczyszczający i twórczy zaczyn, który umożliwia uzyskanie nowej perspektywy o ograniczoności ludzkiego rozumu, a pośrednio widzi w tym antidotum na utopijne rojenia[18].

Powyższa perspektywa skłania Oakeshotta do sceptycyzmu wobec nadmiernej wiary w racjonalne sterowanie polityką i przekonuje do zachowania porządku jako kluczowego celu rządzenia. Oakeshott w ramach swojego historycznego zmysłu

Samanta Stecko. 2023. Wstęp. Cień wieży Babel. W *Szkice o historii, stowarzyszeniu cywilnym i polityce.* Red. Michael Oakeshott, 8–9. Warszawa: PWN.

[15] Nowak. 2023. Posłowie, 603, 626–627.

[16] Oakeshott. 2019. *Polityka wiary i polityka sceptycyzmu*, 255–259; Bates. 2024. „Oakeshott's Critique of Rationalism in Politics", 141–143.

[17] Nowak. 2023. Posłowie, 601; Stecko. 2023. Wstęp. Cień wieży Babel, 8.

[18] Oakeshott. 2019. *Polityka wiary i polityka sceptycyzmu*, 12–15, 265–266; Oakeshott. 2023. Wieża Babel, 232–233, 569–576.

podkreśla, że realistyczna teoria polityczna musi uwzględniać złożoność ludzkiej natury i historyczne uwarunkowania. Realizm aktywistyczny akcentuje konieczność rozumienia polityki z perspektywy konkretnych kontekstów historycznych. Ignorowanie tych realiów prowadzi do nieskutecznych teorii, które nie są w stanie trwale wpłynąć na praktykę polityczną[19].

2.5. Krytyka „polityki wiary"

Politycy, realizując utopie, wierzą w idealne społeczeństwo, które chcą uzyskać poprzez wywrócenie zastanego porządku i struktur. Takie działanie wynika z przeświadczenia, że człowiek może osiągnąć doskonałość przez centralne planowanie. Jest to nadzór nad społeczeństwem sprawowany przez uniformizację, która nie uwzględnia złożoności ludzkiej natury i doświadczenia, ograniczającego zakres rządowej kontroli. Społeczeństwo potrzebuje nomokracji zapewniającej jej przestrzeń do indywidualnych wyborów i działań (prawne reguły). Jej przeciwieństwem są działania (przymus) celowościowe właściwe budowniczym wieży Babel i systemom utopijnym. Oakeshott widzi w tych dwóch przeciwstawnych ramach przestrzeń, w której rozgrywa się nowożytna polityka. Postuluje umiar jako zasadę unikania skrajności z jednoczesnym dopuszczaniem różnorodnych form samorealizacji społeczeństwa[20].

Oakeshott opisuje „politykę wiary" jako ideologiczny styl, który niecierpliwy wobec istniejącego porządku dąży do jego obalenia poprzez wprowadzenie zaprojektowanego modelu społeczeństwa. Tego typu inżynieria społeczna wymaga użycia władzy do narzucenia zmian, co jest typowe dla celowościowego podejścia, w którym rządy kierują jednostkami w stronę z góry określonego celu, zamiast wspierać ich autonomię[21]. Oakeshott postuluje politykę także jako „rozmowę cywilizacyjną", która umożliwia dialog dotyczący sposobu urządzania życia społecznego. W przestrzeni dopuszczającej taki dyskurs występują równoprawnie różne interesy i formy aktywności społecznej, a przez takie kształtowanie tej wspólnej przestrzeni unika się gwałtowności zdarzeń. Dialog to różne perspektywy, ale i wieloznaczność języka, który w ramach dopuszczonych konsensusem pozwala łagodzić spór przez wyjaśnienie i łagodze-

---

[19] Seven Gökhan. 2019. On Michael Oakeshott's Political Realism. W *Michael Oakeshott on Authority, Governance and the State.* Red. Eric Kos, 154–156, 161–165. Cham: Palgrave Macmillan.

[20] Oakeshott. 2019. *Polityka wiary i polityka sceptycyzmu*, 11–15, 251–259, 267–271; Stecko. 2023. Wstęp. Cień wieży Babel, 35–36.

[21] Timothy Fuller. 2020. „What Can We Learn from Michael Oakeshott's Effort to Understand Our World?". Cosmos + Taxis 8 (12): 34–36.

nie napięć, przeciwstawienie się totalizującym ideologiom oraz poszanowanie różnych dziedzin doświadczenia[22].

W przeciwieństwie do uniformizującego projektu budowniczych wieży Babel, harmonijne współdziałanie ludzi wymaga akceptacji pluralizmu, który występuje w społeczeństwie[23]. W rozmowie prowadzonej z różnych perspektyw dochodzą głosy, które zdaniem Oakeshotta są względem siebie komplementarne. Nie stają przed koniecznością opowiedzenia się po stronie jednego suflowanego celu, ale w pluralistyczny sposób debatują o życiu społecznym i jego organizacji. Jak zauważa Suvi Soininen, w tym dialogu kluczowe jest napięcie między powagą a zabawą, gdzie każda dziedzina wnosi swój wkład, ucząc się jednocześnie rozumieć siebie w kontekście rozmowy. W polityce oznacza to skupienie na procedurach i zasadach, które wspierają deliberację nad regułami społecznymi, a nie na osiąganiu konkretnych wyników[24].

Propozycje Oakeshotta są świeckie, ale mają w sobie wiele chrześcijańskich odniesień, a szczególnie w podejmowaniu wątku pokory i szacunku wobec tradycji i ograniczeń ludzkiej natury, co w świetle pluralizmu można porównać z wydarzeniami Pięćdziesiątnicy (Dz 2,1-13). Dla niego katastrofa wieży Babel w istocie była restytucją ładu i podtrzymaniem różnorodności wpisanej w boski akt stworzenia[25].

3. Analiza historyczna

W historii ludzkości można znaleźć wiele utopijnych idei, które z uporem lepszej sprawy próbowały zmienić sposób funkcjonowania człowieka i społeczeństwa. Ich wspólnym mianownikiem było nieuwzględnianie ograniczeń wynikających z natury ludzkiej, a ich twórcom i realizatorom wydawało się, że można – przy dobrze wykoncypowanym projekcie – zmienić wszystko. Skutkiem takich działań był chaos, zniewolenie i alienacja jednostek. Dla ilustracji zostały wybrane trzy polityczne najbardziej rozpoznawalne projekty, których w nowożytności doświadczyli i doświadczają Europejczycy.

---

[22] Oakeshott. 2019. *Polityka wiary i polityka sceptycyzmu*, 267–271.

[23] Nowak. 2023. Posłowie, 615–616; Stecko. 2023. Wstęp. Cień wieży Babel, 9.

[24] Suvi Soininen. 2005. „Michael Oakeshott and the Conversational Paradigm of Politics". Redescriptions 1: 146–147, 150–151.

[25] González de Requena Farré. 2021. „Las dos torres de Babel en el pensamiento de Michael Oakeshott", 5–6, 29–30.

3.1. Rewolucja francuska (1789–1799)

Chodzi tutaj o utopijną wizję racjonalnego społeczeństwa, które odrzucało tradycje i instytucje *ancien régime'u*, i dążyło do obalenia absolutyzmu i feudalizmu. Symbolicznym wyrazem radykalnej zmiany było zdobycie Bastylii i uchwalenie Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela. Działania te podważały tradycyjne instytucje, których próbowali bronić zwolennicy dotychczasowego porządku. Zorganizowanie Festiwalu Rozumu w katedrze Notre Dame oraz zastąpienie kalendarza chrześcijańskiego nowym, liczącym czas od rewolucji, ukazują próbę realizacji racjonalistycznej wizji, która w rezultacie doprowadziła do chaosu i przemocy. Tragiczne wydarzenia tego okresu wskazują na niebezpieczeństwa relatywizmu moralnego i braku prawdy w działalności publicznej obiektywnej[26].

Stanisław Salmonowicz wskazał na próbę radykalnej przebudowy społeczeństwa według reguł wymyślonych i zaprogramowanych wbrew dotychczasowemu społecznemu doświadczeniu i praktyce. Zwalczano Kościół jako strażnika dotychczasowych wartości, wprowadzono nowe reguły prawne i zaprojektowano nowe społeczeństwo od podstaw. Próbowano wyeliminować religię jako przeszkodę dla rozumu i moralności. Idee równości i wolności stały się z czasem zaprzeczeniem samych siebie, gdy w latach 1793–1794 jakobini wprowadzili terror i masowe egzekucje. Terror stał się racjonalną zasadą rządzenia, która znalazła wyraz w masowych egzekucjach rywali politycznych. W ideologii tej rewolucji ogromną rolę przypisywano rozumowi jako jednej z głównych idei oświecenia, a związany z nią idealizm przerodził się w utopię o tragicznych skutkach dla francuskiego społeczeństwa[27].

3.2. Totalitarna ambicja „nowego człowieka" w komunizmie

Hannah Arendt uważała, że komunizm stworzył radykalnie nowy system, nowe instytucje polityczne, niszcząc zarazem wszystkie społeczne, prawne i polityczne tradycje w Rosji. Główną ideą był przymusowy kolektywizm, który brał się z przeświadczenia o zdolności do przekształcania klasy robotniczej w masy mogące zastąpić dotychczasowy system partyjny. Sztucznie tworzony masowy ruch prowa-

---

[26] Alberto M. Piedra. 2018. „The Dechristianization of France during the French Revolution": akapit 7, 9. https://www.iwp.edu/articles/2018/01/12/the-dechristianization-of-france-during-the-french-revolution/ (28.06.2025).

[27] Stanisław Salmonowicz 1990. „Rewolucja francuska: blaski i cienie dziedzictwa". Przegląd Historyczny 81 (1–2): 77, 82, 85; Piedra. 2018. „The Dechristianization of France during the French Revolution": akapit 3.

dził do zniewolenia i dehumanizacji. Z kolei Roger Scruton wskazał, że totalne ideologie starają się zracjonalizować funkcjonujący w społeczeństwie resentyment przez skanalizowanie ludzkich emocji wokół jakiegoś wspólnego celu. Wskazuje, że mogą nim być stare instytucje i panujące zwyczaje, będące narzędziem opresji, z której społeczeństwo ma być wyzwolone. W istocie władcom chodzi o przebudowę społeczeństwa i ukształtowanie człowieka podporządkowanego komunizmowi w wydaniu sowieckim[28].

W Związku Sowieckim „nowy człowiek" miał rodzić się przez zespolenie z kolektywem, a jego tożsamość określana była przez pracę i przynależność do klasy robotniczej. Odpowiednio ukształtowane instytucje wychowawcze tworzyły człowieka zniewolonego przez system, podporządkowanego partii i państwu: tak był tworzony wzorcowy *homo sovieticus*. Jego byt i świadomość były zniewolone do tego stopnia, że uznawał zniewolenie za stan normalny i naturalny[29]. Maciej Strutyński podkreślił, że tego typu działania ignorowały granicę ludzkiej plastyczności, dlatego utopijne cele nie zostały nigdy osiągnięte, a system musiał upaść pod wpływem własnej niewydolności ideologicznej, politycznej i gospodarczej: nie dał człowiekowi niczego, co deklarował[30].

3.3. Współczesność

W świetle powyższych wywodów zasadne jest pytanie: Czy współczesna Unia Europejska (dalej: UE) to nieco uczłowieczony następca ideologicznych totalitaryzmów? Władimir Bukowski, którego myśl przypomina Grzegorz Górny, dostrzega w UE tendencje do centralizacji, które mogą przypominać mechanizmy kontroli znane z systemów totalitarnych, choć w nowocześniejszej i nieco subtelniejszej formie. Choć porównanie to może wydawać się kontrowersyjne, podnosi problem mechanizmu centralizacji władzy w UE, który przejawia się w narzucaniu jednolitych regulacji prawnych czy w promowaniu uniwersalnych wartości kosztem różnorodności kulturowej. Te działania, podobnie jak ambicje budowniczych wieży Babel, odzwierciedlają dążenie do uniformizacji, które mogą prowadzić do alienacji i oporu społecznego. Na przykład unijne polityki standaryzacji gospodarczej i społecznej, takie

---

[28] Roger Scruton. 2006. *A Political Philosophy: Arguments for Conservatism.* London: Bloomsbury, 150–151; Anthony Court. 2008. *Hannah Arendt's Response to the Crisis of Her Times.* Amsterdam: Rozenberg Publishers, 324; Waldemar Ratajczak. 2020. „Korzenie i źródło. Hannah Arendt i Roger Scruton o genezie totalitaryzmu (w conradowskim kontekście)". Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka 37 (59): 111–112.

[29] Sergei Gogin. 2012. „Homo Sovieticus". Russian Analytical Digest 109: 13.

[30] Maciej Strutyński. 2012. „Nowy człowiek na nowe czasy. Utopijne wizje kreacji nowego człowieka". Horyzonty Polityki 3 (4): 116, 120–121.

jak harmonizacja prawa w zakresie tzw. praworządności, bywają postrzegane jako ograniczenie suwerenności narodowej, a to przywodzi na myśl odniesienie do biblijnego chaosu językowego jako reakcji na pychę. Jego zdaniem UE w biurokratycznej formule, podobnie jak ZSRR, próbuje narzucić ideologiczne mechanizmy kontroli (np. „Zielony ład", ideologia LGBT+, inkluzywizm, tzw. praworządność itp.) i zuniformizować życie społeczeństw państw wchodzących w jej skład. Spektakularnym przykładem było uniemożliwienie objęcia funkcji komisarza w Komisji Europejskiej przez Rocco Buttiglionego (2004) z powodu jego konserwatywnych poglądów dotyczących homoseksualizmu, co z punktu widzenia zideologizowanej unijnej biurokracji mogło uchodzić za „myślozbrodnię", którą należy cenzurować[31].

Z kolei Robert Ptaszek podnosi, że już Jan Paweł II podkreślał konieczność wyraźnego odniesienia do wartości chrześcijańskich w dokumentach stanowiących fundament nowej europejskiej rzeczywistości. W projektowanej konstytucji UE (nie weszła w życie) Francuzi sprzeciwili się wpisaniu wartości religijnych, chcieli projektu świeckiego. W tych działaniach widoczny jest kryzys współczesnej Unii pozbawionej zasad i nadziei[32]. Natomiast Catherine Macmillan postrzega UE jako dystopiczne społeczeństwo na wzór dawnych komunistycznych reżimów Europy Wschodniej. To na pozór nadmiarowe porównanie służy pokazaniu zagrożeń pełzającego superpaństwa, które chce przejąć suwerenność państw narodowych wchodzących w skład UE. Zagrożeniem są wprowadzane regulacje, wymuszanie implementacji ich przez władze państw-członków, ograniczanie podmiotowości rządów i parlamentów z demokratycznym mandatem. Największym problemem jest osłabianie (nieformalne) demokracji, jak miało to miejsce w przypadku Grecji w 2009 r. w związku nadmiernym deficytem i fałszowaniem danych. Narzucono wówczas rządy spolegliwe wobec Komisji Europejskiej, ale bez demokratycznej legitymizacji. Unia Europejska w opisanym kształcie to – zamiast idealnego i dostosowanego miejsca dla wszystkich – niewydolny stan „EUtopii"[33].

Ktoś może uznać, że określenie projektu Unii Europejskiej mianem „utopii" jest kontrowersyjne, dlatego widząc różnice skali pomiędzy opisanymi wcześniej politycznymi przedsięwzięciami a współczesnym, można mówić o tendencji centra-

[31] Grzegorz Górny. 2018. „Aksamitny totalitaryzm, czyli zapomniana przestroga Jana Pawła II". Zeszyty Społecznej Myśli Kościoła. Chrześcijaństwo – Świat – Polityka 22: 235, 238; por. William Selinger. 2016. „The Politics of Arendtian Historiography: European Federation and The Origins of Totalitarianism". Modern Intellectual History 13 (3): 417–446.

[32] Robert T. Ptaszek. 2015. „Dlaczego demokracja w post-chrześcijańskiej Europie coraz bardziej przypomina totalitaryzm?". Człowiek w Kulturze 25: 232–235.

[33] Catherine MacMillan. 2016. „The European Union as a Totalitarian Nightmare: Dystopian Visions in the Discourse of the UK Independence Party (UKIP)". Romanian Journal of English Studies 13 (1): 158–161.

lizacyjnej lub projekcie unifikacyjnym. Zmiana terminologii nie zmienia wagi zarzutów wobec UE postrzeganej jako kolejne wcielenie wieży Babel. W ten tryb oceny UE wpisują się opinie Jasona W. Moore'a i Johna P. Antonacciego, którzy krytykują ideologiczne narzędzia określane mianem tzw. dobrej nauki, mającej doprowadzić do zarządzania techniczno-naukowego przez elity. W tym kontekście można mówić o unijnej polityce klimatycznej (europejski „Zielony ład"), która rzekomo neutralna politycznie w istocie służy państwom, które mają przewagę gospodarczą w ramach UE. Nadto podnoszą formalnie odrzucany, a praktycznie realizowany przez unijne elity neokolonializm wobec mniejszych i słabszych partnerów. Zarzucają trzymanie się ideologicznych celów, które stają w opozycji do zdrowego rozsądku i doświadczeń społeczeństw[34].

Choć Unia Europejska wnosi wartość w postaci współpracy gospodarczej i pokoju, to niektóre jej działania mogą być odbierane jako narzucanie ideologii, co budzi zastrzeżenia społeczeństw, które do 1989 r. należały do państw zależnych od Związku Sowieckiego. Przedstawione wybrane opisy utopijnych projektów polityczno-gospodarczych nie wyczerpują wszystkiego, co o nich wiemy. Mają na celu jedynie ukazanie ich organicznego związku z archetypem wieży Babel, która wyznaczyła ludziom zorganizowanym przy jej budowie nierealistyczne cele. Ignorowanie ludzkiej natury i wynikających z niej ograniczeń zawsze prowadzi do cierpień i niepokojów. Wszelkie projekty konstruowane z przekonaniem, że rozum jest w stanie wszystko zaprogramować i zrealizować lepiej niż ludzie działający w zgodzie z własnym sumieniem i potrzebami, prowadzi do porażki.

*

Analiza wieży Babel jako archetypu przekraczania ludzkich granic ujawnia jej ponadczasową aktualność jako przestrogi przed pychą i utopijnymi projektami, które ignorują złożoność ludzkiej natury. Teologiczne, filozoficzne i historyczne perspektywy – od Augustyna i Niebuhra po Oakeshotta – wskazują, że ambicje budowniczych wieży widoczne w rewolucji francuskiej, komunizmie czy współczesnych dylematach Unii Europejskiej, prowadzą do chaosu i alienacji, gdy pomijają boskie i ludzkie ograniczenia.

---

[34] Jason W. Moore, Joseph P. Antonacci. 2025. Good Science, Bad Climate, Big Lies: Climate, Class, and Ideology in the Capitalocene. W *Radical Political Economics: Principles, Perspectives, and Post-Capitalist Futures.* Red. Mustafa Ali, Anthony E. Davis, 294–295, 299–301, 308. London: Routledge; por. Iwona Kabzińska. 2013. Od biblijnej wieży Babel do współczesnego „pomieszanego świata". W *Zawstydzona mądrość. Prace ofiarowane Ojcu Profesorowi Franciszkowi Rosińskiemu OFM.* Red. Franciszek Rosiński, 289–314. Wrocław: Wydawnictwo Papieskiego Wydziału Teologicznego.

Szczególną rolę w przeciwdziałaniu tym zagrożeniom odgrywa pluralizm, który, jak podkreśla Oakeshott, umożliwia dialog i szanuje różnorodność kulturową oraz historyczną. Promowanie „rozmowy cywilizacyjnej" – zamiast uniformizujących utopii – pozwala budować społeczeństwa oparte na pokorze i wzajemnym szacunku, zgodne z boskim i ludzkim porządkiem. Ustalenia te wzbogacają dyskurs o moralnych i społecznych konsekwencjach nieograniczonego racjonalizmu, podkreślając wartość pokory, dialogu i szacunku dla różnorodności jako fundamentów zrównoważonego społeczeństwa. Znaczenie przedstawionego badania leży w jego interdyscyplinarnym podejściu, które łączy teologię, filozofię i historię, oferując ramy do analizy współczesnych wyzwań, takich jak technokracja czy uniformizacja kulturowa. Ograniczeniem jest jednak koncentracja na wybranych przykładach historycznych, co może zawężać generalizację wniosków.

Przyszłe badania mogłyby rozszerzyć analizę na inne kultury i epoki, włączyć socjologiczne lub antropologiczne metody badania ludzkiej pychy oraz zbadać, jak dialog międzykulturowy może przeciwdziałać utopijnym tendencjom. Interdyscyplinarne metodologiczne podejście pozwoliło na ujęcie wieży Babel jako uniwersalnego archetypu, łącząc analizę teologiczną, filozoficzną i historyczną. Wieża Babel pozostaje symbolem konieczności pogodzenia ludzkich aspiracji z realiami natury. Dalsze interdyscyplinarne badania mogą inspirować do tworzenia społeczeństw opartych na rozwadze i pluralizmie, szanujących granice wyznaczone przez boski i ludzki porządek.

*

Bibliografia

Basiuk Maciej. 2011. „Jedność między ludźmi w świetle opowiadania o wieży Babel". Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne 44 (2): 450–461.

Bates Christopher A. 2024. „Oakeshott's Critique of Rationalism in Politics". Kronos 17 (1): 137–150.

Brueggemann Walter. 1982. *Genesis.* Atlanta: John Knox Press.

Court Anthony. 2008. *Hannah Arendt's Response to the Crisis of Her Times.* Amsterdam: Rozenberg Publishers.

Franciszek. 2015. *Encyklika Laudato si'.* Watykan: LEV.

Fuller Timothy. 2020. „What Can We Learn from Michael Oakeshott's Effort to Understand Our World?". Cosmos + Taxis 8 (12): 31–37.

Gogin Sergei. 2012. „Homo Sovieticus". Russian Analytical Digest 109: 12–15.

González de Requena Farré Juan Antonio. 2021. „Las dos torres de Babel en el pensamiento de Michael Oakeshott". Veritas 48: 9–33.

Górny Grzegorz. 2018. „Aksamitny totalitaryzm, czyli zapomniana przestroga Jana Pawła II". Zeszyty Społecznej Myśli Kościoła. Chrześcijaństwo – Świat – Polityka 22: 231–239.

Kabzińska Iwona. 2013. Od biblijnej wieży Babel do współczesnego „pomieszanego świata". W *Zawstydzona mądrość. Prace ofiarowane Ojcu Profesorowi Franciszkowi Rosińskiemu OFM.* Red. Franciszek Rosiński, 289–314. Wrocław: Wydawnictwo Papieskiego Wydziału Teologicznego.

MacMillan Catherine. 2016. „The European Union as a Totalitarian Nightmare: Dystopian Visions in the Discourse of the UK Independence Party (UKIP)". Romanian Journal of English Studies 13 (1): 158–165.

Moore Jason W., Antonacci Joseph P. 2025. Good Science, Bad Climate, Big Lies: Climate, Class, and Ideology in the Capitalocene. W *Radical Political Economics: Principles, Perspectives, and Post-Capitalist Futures.* Red. Mustafa Ali, Anthony E. Davis, 291–310. London: Routledge.

Mysona Byrska Joanna. 2021. „Pycha i pogarda – cnoty świata konsumpcji". Kultura i Wartości 32: 53–67.

Niebuhr Reinhold. 1932. *Moral Man and Immoral Society.* New York: Charles Scribner's Sons.

Nowak Piotr. 2023. Posłowie. W *Szkice o historii, stowarzyszeniu cywilnym i polityce.* Red. Michael Oakeshott, 599–629. Warszawa: PWN.

Nowosad Sławomir. 2015. „Realizm etyki protestanckiej według Reinholda Niebuhra". Roczniki Teologiczne 62 (3): 39–57.

Oakeshott Michael. 1962. *Rationalism in Politics and Other Essays.* London: Methuen.

Oakeshott Michael. 1999. *Wieża Babel i inne eseje.* Tłum. Andrzej Lipszyc. Warszawa: PWN.

Oakeshott Michael. 2019. *Polityka wiary i polityka sceptycyzmu.* Tłum. Michał Szczubiałka. Warszawa: PWN.

Oakeshott Michael. 2023. Wieża Babel. W *Szkice o historii, stowarzyszeniu cywilnym i polityce.* Red. Michael Oakeshott, 567–596. Tłum. Stanisław Stecko. Warszawa: PWN.

Parrot André. 1955. *The Tower of Babel: From Myth to History.* Paris: Librairie Plon.

Piedra Alberto M. 2018. „The Dechristianization of France during the French Revolution". https://www.iwp.edu/articles/2018/01/12/the-dechristianization-of-france-during-the-french-revolution/ (28.06.2025).

Ptaszek Robert T. 2015. „Dlaczego demokracja w post-chrześcijańskiej Europie coraz bardziej przypomina totalitaryzm?". Człowiek w Kulturze 25: 221–238.

Ratajczak Waldemar. 2020. „Korzenie i źródło. Hannah Arendt i Roger Scruton o genezie totalitaryzmu (w conradowskim kontekście)". Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka 37 (59): 105–118.

Salmonowicz Stanisław. 1990. „Rewolucja francuska: blaski i cienie dziedzictwa". Przegląd Historyczny 81 (1–2): 75–85.

Sarna Nahum M. 1989. *Genesis: The JPS Torah Commentary.* Philadelphia: Jewish Publication Society.

Scruton Roger. 2006. *A Political Philosophy: Arguments for Conservatism.* London: Bloomsbury.

Selinger William. 2016. „The Politics of Arendtian Historiography: European Federation and The Origins of Totalitarianism". Modern Intellectual History 13 (3): 417–446.

Seven Gökhan. 2019. On Michael Oakeshott's Political Realism. W *Michael Oakeshott on Authority, Governance and the State.* Red. Eric Kos, 145–172. Cham: Palgrave Macmillan.

Soininen Suvi. 2005. „Michael Oakeshott and the Conversational Paradigm of Politics". Redescriptions 1: 135–156.

Speiser Ephraim A. 1964. *The Anchor Bible: Genesis.* Garden City, NY: Doubleday.

Stecko Samanta. 2023. Wstęp. Cień wieży Babel. W *Szkice o historii, stowarzyszeniu cywilnym i polityce.* Red. Michael Oakeshott, 7–49. Warszawa: PWN.

Stróżyński Mateusz. 2013. „Kochając nie to, co należy, i nie tak, jak należy: literackie obrazy upadku duszy w II i IV księdze «Wyznań» Augustyna". Wratislaviensium Studia Classica 2 (33): 83–104.

Strutyński Maciej. 2012. „Nowy człowiek na nowe czasy. Utopijne wizje kreacji nowego człowieka". Horyzonty Polityki 3 (4): 107–121.